

НАТАЛІЯ БОРОДІНА

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7502-518X>

кандидат філософських наук,

докторант кафедри теорії та історії культури

Національної музичної академії України ім. П. І. Чайковського

(Одеса, Україна)

©Бородіна Н., 2024.

ПРОБЛЕМА ЖОРСТОКОСТІ В МИСТЕЦТВІ:

МІЖ ТРАДИЦІЄЮ ТА СУЧАСНІСТЮ

Сприйняття жорстокості в мистецтві змінювалося відповідно до філософських парадигм, тому в історії мистецтва ми можемо знайти періоди, коли жорстокість вважали корисною, і періоди, коли мистецтво дистанціювалось від жорстокості.

Перше обґрунтування використання жорстокості у мистецтві ми зустрічаємо в Античності, а саме в творах великого Аристотеля. З його точки зору, корисним може бути тільки таке мистецтво, що призводить до очищення душі, а очищення можливо тільки через страждання та споглядання трагедії: «трагедія є відтворення дії серйозного і закінченого [...] що робить за допомогою співчуття та страху очищення [...]» [Аристотель, 2007]. Незважаючи на те, що Античність традиційно пишалась тим, що на відміну від жорстоких варварів є більш гуманною та освіченою, мотив спричинення страждань героя був схвалюваною темою, і жорстокі вбивства та зґвалтування сприймалися як невід'ємна частина сюжету: «Страждання – це дія, що виробляє загибель або біль, наприклад, різні види смерті на сцені, напади болю, нанесення ран тощо [...] З цих випадків найгірше свідомо збиратися зробити якесь зло, але не зробити його. Це огидно, але не трагічно, тому що тут немає страждання» [Аристотель, 2007].

Згідно з гіпотезою відомого сучасного дослідника Бараца, жорстокість використовувалась в Античності для маркування чужинців: «Етична думка і практика щодо жорстокості, які в Античності зосереджувалися на зовнішніх силах, стали інструментом для диференціації внутрішніх груп і виправдання насильства над ними. Цей процес проявляється в нападах на євреїв, у селянських

повстаннях пізнього Середньовіччя та в релігійних війнах [Baraz 2003]. Це дещо спрощена версія розуміння жорстокості в Античності, тому що театральні вистави та оповідання показували, що носієм жорстокості могли бути і самі греки, хоча в той час дійсно була розповсюджена думка, що «наша жорстокість є нормальною та виправданою», через обумовленість раціональними причинами (навіть скажена лють Геракла, який вбив своїх дітей обумовлена раціональною причиною – ненавистю Гери, яка викликала це божевілля), а от «варварська жорстокість» – стихійна, невмотивована та тому огидна.

У Середньовіччі ідея корисності страждань, опису болю та жорстокості ще багато разів використовувалась для опису «справжніх героїв», тобто мучеників, які зазнали страждань. Наприклад, Святий Августин багато часу витрачає на вивчення критерію достатньої жорстокості страждань, для того, щоб людина була визнана справжнім святим/мучеником/героєм: «Думаю, залізо менше завдає ран людської плоті, ніж черв'яки; легше стерпіти, як із ран струмить кров, ніж як із тліючої плоті сочиться гній. Ти бачиш, як розкладається труп, і здригаєшся, але тут менше болю, бо відсутня душа. Що ж відчувала душа, яка була в Йові, пов'язана, щоб не могла втекти, приречена хворобі, що підбурюється до богохульства? Однак Йов виніс цю скорботу, і ставилося йому це у велику праведність» [Августин, 410].

В епоху Відродження та Пізнього Середньовіччя ракурс жорстокості змінюється, жорстокі тортури більше не є атрибутом звеличення гарного героя, це засіб покарати поганого. Публічна страта стає різновидом розважального мистецтва, яке в епоху Просвітництва стає дуже різноманітним. Починається розгляд жорстокості як «педагогічної» сили – мистецтву варто описувати каральну жорстокість як корисну. «Государ» Макіавеллі визнає, що добре було, щоб Государя любили і боялися, але «люди швидше бувають готові ображати тих, кого люблять, аніж тих, кого бояться; любов зазвичай тримається на дуже тонкій основі подяки, і люди, взагалі злі, користуються першим приводом, щоб у видах особистого інтересу змінити її; страх же ґрунтується на страху покарання, що ніколи не залишає людини» [Макіавеллі, 1513].

Ідея корисності жорстокості в оповіданнях та виставах отримала широке розповсюдження у Просвітництві; як стверджує Гоббс: «Люди не відчують ніякого задоволення (а, навпаки, велику гіркоту), перебуваючи у суспільстві, де немає влади, здатної всіх примусити тремтіти перед собою» [Гоббс, 2000].

У XIX столітті можна спостерігати змішування двох парадигм: маркування жорстокості у мистецтві «для своїх» – тобто подавання жорстоким випробування позитивних персонажів, так і просвітницька теорія «жорстокого покарання», але вже не тільки з боку держави, але й з боку звичайних людей, тобто помсти. Був невеличкий «відступ від канону» у періоді романтизму, коли ідея жорстокості модифікувалась – окрім страждань романтичних героїв, яких потрібно було з жорстокістю описати, додалась також ідея жорстокої помсти.

У XX столітті з'являються різноманітні психологічні напрями, які збагачують сюжети мистецтва питанням «чому» – тобто дослідженнями, чому людина стає жорстокою і звідки взагалі з'являється жорстокість та агресивність. Психоаналітичні оповідання стають дуже популярними. У той час не тільки мистецтво отримує право на корисну жорстокість (як опис педагогічно корисних прикладів), але й «каральна психіатрія» [Фуко, 1998]. У театрі на цьому тлі повертається видозмінена антична ідея «корисної трагічної жорстокості» як феномен «театру жорстокості» Антонена Арто, але вже не через оповідання про страждання героїв, як це рекомендував Аристотель, а через жорстокі дії на сцені (кров, різання вбитих тварин), які спричиняли відразу у глядача і таким чином згодом мали спричинити катарсис.

Постмодерн використовує жорстокість як засіб для підсилення сарказму або побудови жорстоких розіграшів – симулякрів. Жорстокість стає легальним знаряддям митця, що призводить до дуже небезпечних експериментів у мистецтві (початок цих експериментів можна віднести ще до епохи Модерну та віденського акціонізму, але в постмодерні вони вже стали не винятком, а звичайною справою для митців).

Метамодерн засуджує жорстокість, у мистецтві досить часто з'являється сюжет про необхідність «розірвати коло насильства»: якщо ми вирішуємо

жорстоко відреагувати на жорстокий тригер, який нас зачепив, то жорстокість розповсюджується далі, що додає страждання всім. Жорстокі герої попередньої епохи в мистецтві метамодерну самі виявляються жертвами цього кола. Показовим є трансформація Круелли: від незрозуміло жорстокої людини з дитячої книжки Доді Сміт (а потім персонажа відомого мультфільму про далматинців), до еволюції дівчинки, яка за сценарієм Дана Фокс та Тони МакНамара зазнала багатьох страждань і обрала жорстокість як відповідь (починаючи нове коло насильства).

У сучасному українському мистецтві питання про використання жорстокості в мистецтві, як правило, корелюється з питанням про те, допоможе чи нашкодить це українцям під час війни?

Щодо документального мистецтва, використання жорстокості там виправдано тим, що метою цього є спроба зупинити жорстокість – наприклад, фільм про страждання людей у Маріуполі розповів усьому світу про те, наскільки жахливою є війна. Щодо художнього мистецтва, тут треба бути обережним, щоб не допустити повторної травматизації постраждалих: якщо в мистецтві використовуються сцени жорстокості, це має бути супроводжено відповідним маркуванням. Так саме не є однозначно корисним використання жорстокості в акціях арт-активізму: дійсно, жорстокі перформанси (наприклад, закривавлені люди, які з'являються на людному місці та «помирають» на очах у глядачів) привертають увагу, але одночасно вони збільшують бажання «відгородитися від неприємної проблеми».

Список використаної літератури та джерел

1. Вяткин, Р. В., 2001. Святого Аврелия Августина, епископа Гиппонского слово о разорении города Рима. Перевод с латинского С. Степанцова, [online]. Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Augustinus_III/text3.htm> [дата обращения: 01.02.2024].
2. Борецький, М. та Зварич, В., упор., 2007. *Античні поетики: Арістотель. Поетика. Псевдо-Лонгін. Про високе. Гораций. Про поетичне мистецтво*. Київ: Грамота.
3. Гоббс, Т., 2000. *Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної*. Київ: Дух і літера.
4. Макиавеллі, Н., 2021. *Державець*. Київ: Атронум.
5. Фуко, М., 1998. *Наглядати й карати*. Київ: Основи.
6. Baraz, D., 2003. *Medieval cruelty: changing perceptions, Late Antiquity to the Early Modern period (conjunctions of religion and power in the Medieval past)*. New York: Cornell University Press.